

ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

*Івахненко О.М., аспірант кафедри маркетингу
Сумський державний університет, м. Суми,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна
ivslena1973@gmail.com*

У статті розглядається сучасний стан рівня продуктивності праці в сільському господарстві України. Відзначається актуальність зростання продуктивності праці в контексті конкурентоспроможності економіки країни. Здійснений порівняльний аналіз продуктивності праці в Україні з країнами-сусідами та країнами ЄС(28) дозволив встановити, що, за даними Світового банку в період 2007-2017 років, він нижчий у 2-5 разів. Виявлені причини низької продуктивності праці дозволили зробити висновки, що в Україні існує досить великий резерв зростання рівня продуктивності праці та запропонувати шляхи його підвищення.

Ключові слова: сільське господарство, продуктивність праці

DOI: 10.21272/ 1817-9215.2018.4-6

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Агропромисловий сектор в багатьох країнах являє собою основу росту ВВП та забезпечення продовольчої безпеки національної економіки. Ефективність ведення сільськогосподарської діяльності залежить від багатьох факторів: матеріальної бази аграрних підприємств, якості земельних угідь та посівних матеріалів, систем використання мінеральних та органічних добрив, продуктивності праці тощо. Сучасні соціально-економічні умови господарювання значною мірою обумовлюють низький рівень залучення додаткових матеріальних та фінансових ресурсів у господарських обіг, тому актуальності набувають заходи щодо інтенсифікації ведення агропромисловості, пошук внутрішніх резервів підвищення ефективності господарської діяльності. В цьому ракурсі підвищення продуктивності праці є одним з перспективних шляхів зростання загальної результативності діяльності сільськогосподарських підприємств та підвищення їх конкурентоспроможності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретичні та практичні аспекти продуктивності праці досліджували багато вітчизняних та зарубіжних вчених. Багато уваги приділялося визначенню економічного змісту продуктивності праці в аграрному секторі, її вимірюванню й шляхам зростання її рівня. Зокрема, проблеми продуктивності праці висвітлювались в наукових роботах таких українських вчених, як Бабіч М.М. [2], Богиня Д.П. [3], Бондаревська К.В. [4], Буряк П.Ю. [5], Васильєва О.О. [6], Вітвіцький В. В. [7], Грішанов О.Л. [3], Дієсперов В.С. [9], Ільчук М.М. [10], Мочерний С.В. [11], Музиченко С.А. [12], Польова О.Л. [13] та інших.

Проте, незважаючи на велику кількість досліджень та публікацій, ряд питань залишаються невирішеними, оскільки на розвиток аграрного сектору економіки постійно знаходиться під впливом економічних і політичних факторів, та зумовлюють необхідність їх подальшого вивчення.

МЕТА СТАТТІ

Проаналізувати рівень продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах України, провести порівняльний аналіз досягнутого рівня продуктивності праці в Україні з країнами-сусідами та ЄС, обґрунтувати необхідність підвищення рівня продуктивності праці в аграрному секторі як фактору підвищення конкурентоспроможності економіки України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основним критерієм ефективності економіки виступає продуктивність праці. Вона є фундаментальною основою зростання економіки країни. Збільшення росту

продуктивності праці проявляється через збільшення обсягів ВВП та національного доходу, що дає змогу сформувавши підґрунтя для поліпшення якості життя населення. Одночасно з цим, продуктивність виступає головним індикатором ефективності використання персоналу та відображає зв'язок між обсягом виробництва і відповідними затратами праці [4]. Аналіз рівня продуктивності праці є джерелом прийняття управлінських рішень з підвищення рентабельності та конкурентоспроможності [2].

Згідно з Наказом Міністерства економіки України від 26.12.2008 р. № 916 «Про затвердження тимчасових методичних рекомендацій розрахунку продуктивності праці в цілому в економіці та за видами економічної діяльності» для міжнародних порівнянь продуктивності праці найбільш обґрунтованим можна вважати використання як вхідної характеристики у процесі аналізу і прогнозування показника ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС) [18].

За даними Світового банку [1] ВВП на одного зайнятого (постійні ціни 1990 ПКС \$) в Україні в 2017 році склав 17,7 тис. \$, що на 176 \$ більше, ніж в 2016 році (17,6 тис. \$). Темп зростання в порівнянні з 2016 роком виявився рівним 1%.

Максимальне зростання ВВП на одного зайнятого (постійні ціни 1990 ПКС \$) в Україні за період з 2007 по 2017 рр. був зафіксований в 2007 році: 1,4 тис. \$, максимальне падіння спостерігалось в 2009: -2,43 тис. \$. Максимальне значення ВВП на одного зайнятого (постійні ціни 1990 ПКС \$) в Україні було досягнуто в 2008 році: 19,8 тис. \$, мінімальне спостерігалось в 2015 році: 17 тис. \$

За період з 2007 по 2017 роки ВВП на одного зайнятого (постійні ціни 1990 ПКС \$) в Україні скоротився на 1,54 тис. \$ Середнє значення склало 18,4 тис. \$. Середньорічний темп зростання ВВП на одного зайнятого (постійні ціни 1990 ПКС \$) в Україні за цей період склав -0,753%.

За аналогічний період приріст даного показника в країнах ЄС(28) становив 0,389%, у Білорусі – 1,53%, у Молдові – 3,73%, у Польщі – 1,68%, у Румунії – 2,09%, у Словаччині – 1,25%.

Разом з тим, данні рис.1 свідчать, що в період з 2007 по 2017 рік рівень продуктивності праці в економіці України був нижчий у 2-5 разів, порівняно з країнами-сусідами та країнами ЄС(28). Така тенденція рівня продуктивності праці в Україні, враховуючи її низький рівень, негативно впливає на конкурентоспроможність економіки та економічне зростання.

В сільському господарстві спостерігається краща динаміка рівня продуктивності праці, ніж в економіці України в цілому. Відповідно до Наказу Міністерства економіки України від 26.12.2008 р. № 916 «Про затвердження тимчасових методичних рекомендацій розрахунку продуктивності праці в цілому в економіці та за видами економічної діяльності» продуктивність праці за видами економічної діяльності обраховується за ВДВ у чисельнику та кількістю зайнятих у знаменнику [18]. При аналізі динаміки продуктивності праці слід враховувати зміну у методології, оскільки ВДВ тепер обраховується в постійних цінах 2010 року.

За даними Державної служби статистики рівень продуктивності праці в сільському господарстві має тенденцію до зростання (рис.2). Приріст даного показника за період з 2007 по 2018 роки склав у сільськогосподарському виробництві 28,24% (на 225,06 тис. грн). При цьому продуктивність праці в рослинництві збільшилася на 31% (на 210,71 тис. грн.), а в тваринництві – на 21,77% (на 272,93 тис. грн.).

Це свідчить про те, що на процес сільськогосподарського виробництва впливають позитивні чинники. Існуюча тенденція рівня продуктивності праці в сільському господарстві сприяє формуванню конкурентоспроможності економіки держави на світовому ринку.

Хоча і спостерігається зростаюча тенденція продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах, її зростання має нижчі темпи порівняно з зарубіжними країнами.

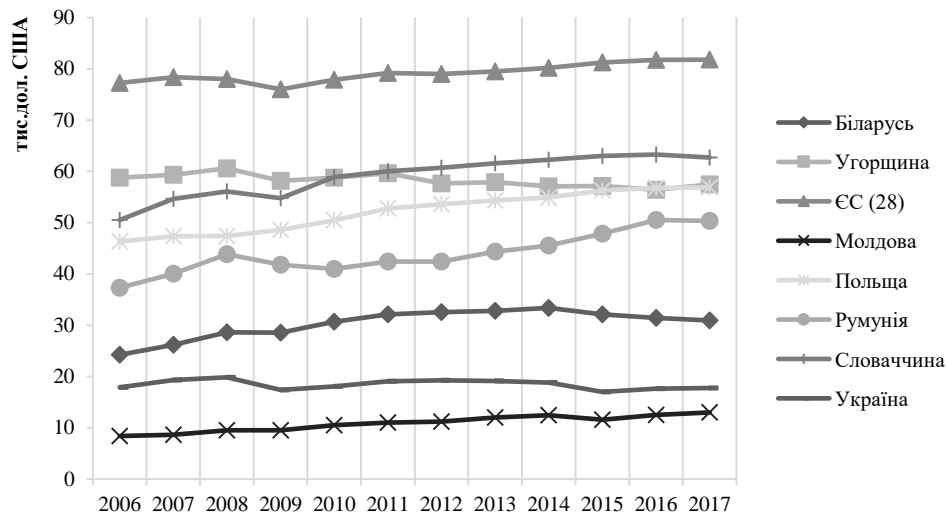

Рисунок 1 – Валовий внутрішній продукт на одного зайнятого, тис. дол. США (постійні ціни 1990 р. за паритетом купівельної спроможності (ПКС)) (побудовано автором за даними Світового банку [1])

Рисунок 2 – Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах (побудовано автором за даними Державної служби статистики України [8])

В зв'язку з цим доцільно згадати «закон зростання продуктивності праці», який виражає причинно-наслідкові, сталі й суттєві зв'язки між розвитком і вдосконаленням продуктивних сил, з одного боку, і обумовлених цим збільшенням кількості виробленої продукції і послуг – з іншого [11]. Цим законом визначено п'ять груп чинників, які впливають на продуктивність праці, а саме: 1) матеріально-технічні; 2) організаційно-економічні й управлінські; 3) природні; 4) суспільно-економічні і 5) соціально-психологічні (умови праці і відпочинку). Підвищення рівня продуктивності праці проходить під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, які обумовлюють ефективність та інтенсивність цього процесу.

Проаналізуємо причини зміни рівня продуктивності праці в сільському господарстві України.

Оскільки праця у сільському господарстві фізично важка і основна частина робіт виконується на відкритому повітрі під впливом природно-кліматичних умов, то вона є малопривабливою. Саме тому, в сучасних ринкових умовах, відбулося скорочення кількості сільського населення та збільшення населення старше працездатного віку (табл. 1). Частка сільського населення складає 31% від загальної кількості населення країни. При цьому тільки 30% сільського населення є працездатного віку.

Таблиця 1 – Чисельність постійного населення України (на 1 січня; тисяч осіб) (на основі даних [17])

	2010	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹	2017 ¹	2018 ¹
Усього	45782,6	45372,7	45245,9	42759,7	42590,9	42414,9	42216,8
Сільське населення	14513,4	14249,7	14164,9	13325,3	13244,7	13171,4	13084,6
Частка сільського населення, %	31,7	31,4	31,3	31,2	31,1	31,1	31,0
Населення у віці 16-59 років	29328,6	28622,9	28372,5	26613,3	26317,4	25982,0	25641,3
Сільське населення у віці 16-59 років	8584,9	8486,4	8442,1	7911,9	7855,4	7792,1	7707,6
Частка сільського населення у віці 16-59 років, %	29,3	29,6	29,8	29,7	29,8	30,0	30,0

¹ Інформація за 2014 рік наведена без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, з 2015 року – також без частини тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

З розвитком науково-технічного прогресу простежується стійка тенденція зменшення кількості населення, зайнятого в сільському господарстві не тільки в Україні, а й в країнах-сусідах та в країнах ЄС (табл. 2)

Таблиця 2 – Зайнятість населення в сільському господарстві, % від загальної зайнятості*

Рік	Білорусь	Болгарія	ЄС (28)	Молдова	Польща	Румунія	Словаччина	Україна
2000	18,68	13,19	7,94	50,86	18,67	45,20	6,64	23,09
2005	13,87	8,93	6,15	40,64	17,37	32,29	4,75	19,36
2010	10,82	6,81	5,18	27,52	13,05	31,01	3,23	20,32
2011	9,93	6,77	5,00	27,52	12,90	29,25	3,07	20,34
2012	9,89	6,44	4,96	26,45	12,57	29,71	3,23	19,89
2013	9,59	6,65	4,82	28,80	11,99	29,25	3,30	20,01
2014	9,57	7,00	4,72	30,47	11,49	28,34	3,49	14,77
2015	9,50	6,85	4,51	34,15	11,53	25,58	3,17	15,25
2016	9,73	6,75	4,29	33,69	10,58	23,10	2,88	15,00
2017	9,87	6,25	4,24	33,25	10,55	22,91	2,90	14,90
2017/2000, +/-	-8,81	-6,94	-3,7	-17,61	-8,12	-22,29	-3,74	-8,19

* - розраховано на основі даних Світового банку [1]

Головним фактором росту продуктивності праці повинен стати технологічний фактор – оновлення основних засобів виробництва та впровадження новітніх технологій. Але, як показує статистика, в Україні, навпаки, зростає ступінь зносу технічної бази підприємств, а оновлення знаходиться на дуже низькому рівні. Про це свідчить скорочення наявності сільськогосподарської техніки у сільськогосподарських підприємствах за період з 2000 по 2017 роки (табл. 3)

Таблиця 3 – Наявність сільськогосподарської техніки у сільськогосподарських підприємствах, тис. шт.*

с/г техніка	Роки							2017/2010 +/-
	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	
Трактори	318,9	216,9	151,3	130,8	127,9	132,7	129,3	-189,6
Зернозбиральні комбайни	65,2	47,2	32,8	27,2	26,7	27,4	26,8	-38,4
Кукурудзозбиральні комбайни	7,9	4,8	2,5	1,8	1,6	1,5	1,5	-6,4
Картоплезбиральні комбайни	3,6	1,9	1,7	1,3	1,2	1,2	1,0	-2,6
Бурякозбиральні комбайни	13,0	8,5	4,2	2,7	2,4	2,3	2,0	-11,0

* - розроблено автором на основі даних Державної служби статистики [17]

За рахунок технічного фактору (технічної оснащеності), на нашу думку, можливо значно підвищити рівень продуктивності праці, але подальша його стійкість буде залежати від мотивованості працівників. Головним елементом такої мотивації повинна бути гідна грошова винагорода, яка забезпечить матеріальну зацікавленість працівників.

Одним з головних показників, яким характеризується рівень розвитку аграрного сектору, є співвідношення середньої заробітної в сільському господарстві з середньою заробітною платою в економіці в цілому. Тобто, матеріальне стимулювання (як вже зазначалося) виступає одним з факторів підвищення продуктивності праці.

Як показує динаміка середньої заробітної плати у розрахунку на одного штатного працівника у 2010-2018 роках (рис.3) середня заробітна плата в сільському господарстві нижча, ніж по Україні в цілому. Хоча простежується стійка тенденція до скорочення розриву між середньою заробітною платою в сільському господарстві та в цілому по Україні. Так, у 2010 році вона була нижча на 36,8%, а в 2018 році – вже на 19,2%.

Рисунок 3 – Динаміка середньої заробітної плати у розрахунку на одного штатного працівника в Україні у 2010-2018 роках*

* - побудовано автором за даними Державної служби статистики України [17]

Така динаміка є негативною, вона стримує зростання продуктивності праці. В розвинених країнах зниження витрат та підвищення ефективності виробництва досягається шляхом заміни дорогої робочої сили більш продуктивним та дешевим ресурсом – новою технікою. Дешева робоча сила в Україні гальмує оновлення технічної бази. Збільшення виробництва досягається шляхом залучення нових робітників. Наведені дані свідчать про те, що працівники недоодержують оплату праці

у порівнянні з витраченими трудовими зусиллями. На нашу думку, якщо ми прагнемо підвищення продуктивності праці, то без достойної оплати праці і стимулюючої функції заробітної плати ми цього не досягнемо і саме тому, підвищення заробітної плати очевидна річ.

Розвиток національної економіки має базуватися на переважаючому зростанні продуктивності праці порівняно з оплатою праці зайнятих. Умовою формування конкурентоспроможності економіки є якнайбільша різниця між темпами продуктивності і оплати праці [6].

Дослідження свідчать, що за умови володіння достатніми ресурсами 20% людей взагалі не бажають працювати. Решта – 36% готові працювати за умови цікавої роботи; 36% - аби уникнути нудьги і самотності; 14% - через острах загубити себе; 9% - тому, що праця приносить радість. Лише 12% людей як основний мотив діяльності вважають гроші, в той час як до 45% віддають перевагу славі; 35% - задоволенню змістом роботи, а близько 15% - владі [19].

Саме тому, мотивація праці в аграрному секторі набуває важливого значення. Виникає потреба застосування непрямого стимулювання праці (покращення соціального пакету працівників).

Ставлення працівників до роботи істотно залежить від ефективності функціонування механізму трудової мотивації. Недосконалі умови праці й неефективна мотивація все частіше виступають обмежуючим фактором [4].

Особлива роль щодо підвищення конкурентоспроможності в сільському господарстві належить професійній підготовці і підвищенню кваліфікації працівників.

Навчання і підвищення кваліфікації відіграє значну роль у зростанні продуктивності праці, оскільки покращує здатність працівників виконувати свою роботу, що впливає на ефективність і якість праці [4].

Як показують результати аналізу стану професійної підготовки та підвищення рівня кваліфікації кадрів сільськогосподарських підприємств (рис. 4), протягом 2008-2014 років, відсоток працівників, які оволоділи новими професіями знизився на 26%, а питома вага працівників, які підвищили рівень своєї кваліфікації знизилася на 38%. Це свідчить про недостатню мотивацію працівників і необхідність покращення цих показників.

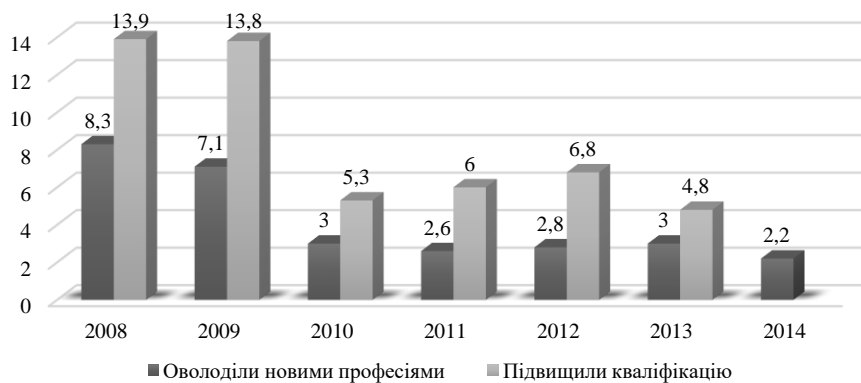

Рисунок 4 – Динаміка показників професійної підготовки та підвищення рівня кваліфікації кадрів сільськогосподарських підприємств, тис. осіб *

* - побудовано автором на основі даних Державної служби статистики [14,15,16]

Також слід зауважити, що на продуктивність праці впливають і специфічні фактори: заходи по підвищенню родючості ґрунтів, застосування мінеральних добрив та засобів захисту рослин, використання високоврожайних сортів сільськогосподарських культур та порід високопродуктивних тварин, тощо.

Незважаючи на те, що в Україні за період з 2010 по 2017 рік, простежується тенденція зменшення збиткових підприємств на 17,1% (рис.5) ця проблема залишається досить актуальною. Відсутність в сільськогосподарських підприємствах достатніх грошових коштів тягне за собою безліч проблем, пов'язаних як з модернізацією виробництва, так і з заборгованістю по заробітній платі, що негативно впливає на продуктивність праці в сільському господарстві.

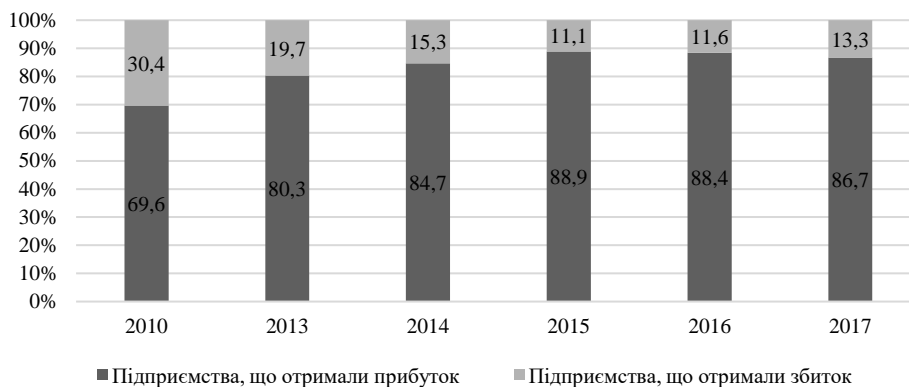

Рисунок 5 – Питома вага сільськогосподарських підприємств, які одержали прибуток/збиток від діяльності, у % від загальної кількості*

* - побудовано автором на основі [17]

Також, одним із чинників, які стримують ріст рівня продуктивності праці є недостатні обсяги інвестицій в сільське господарство. Так, обсяги прямих інвестицій (акціонерний капітал) за період з 2010 по 2017 рік склали лише 1,6-1,7% від загальної кількості інвестицій в економіку України (рис.6)

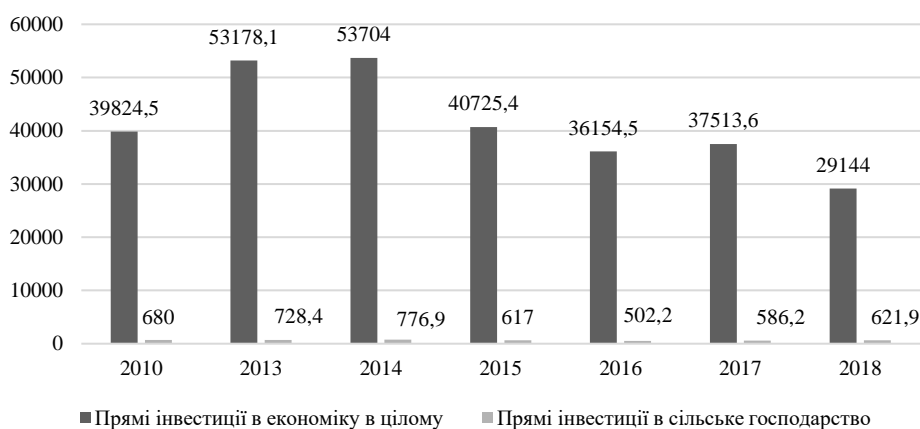

Рисунок 6 – Обсяги прямих інвестицій (акціонерний капітал) в економіку України на початок року, млн. доларів США *

* - побудовано автором на основі [17]

Узагальнюючи вищевикладене, ми виділили причини низької продуктивності праці в сільському господарстві (рис. 7).

Наведені причини потребують вжиття заходів запобігання низької продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах, які дадуть можливість зменшити (уникнути) їх в процесі управління.

Рисунок 7 – Причини низької продуктивності праці в сільському господарстві (побудовано автором)

Водночас, враховуючи важливість підвищення продуктивності праці в сільському господарстві України для конкурентоспроможності підприємств і економіки в цілому, слід зазначити, що основними напрямками економічної політики та стратегічного управління її підвищення в умовах ринку мають бути:

- покращення стану кредитування та надання страхових послуг у галузі сільського господарства;
- необхідність покращення інвестиційного клімату в галузі сільського господарства;
- зниження податкового тиску;
- стимулювання агровиробників до впровадження енергозберігаючих технологій;
- стимулювання виробників сільськогосподарської продукції до оновлення матеріально-технічної бази та механізації трудомістких процесів виробництва;
- удосконалення технології виробництва;
- впровадження науково обґрунтованої організації праці та виробництва;
- забезпечення стимулюючої функції заробітної плати;
- використання сучасних систем матеріального стимулювання праці;
- підвищення соціальних стандартів;
- зростання кваліфікаційного рівня працівників;
- розроблення заходів щодо виявлення резервів підвищення продуктивності праці тощо.

ВИСНОВКИ

Продуктивність праці є фундаментальною основою зростання економіки країни. Збільшення росту, яке проявляється через збільшення обсягів ВВП та національного

доходу, дає змогу сформувати підґрунтя для поліпшення якості життя населення. Зростання продуктивності праці сприяє збільшенню валової продукції сільського господарства, отриманню прибутку, зменшенню часу на виробництво та підвищенню конкурентоспроможності аграрного сектору економіки. Проаналізована позитивна динаміка продуктивності праці сільськогосподарських підприємствах, її зростання має нижчі темпи порівняно з зарубіжними країнами. Але існуюча тенденція рівня продуктивності праці в сільському господарстві сприяє формуванню конкурентоспроможності економіки держави на світовому ринку.

Таким чином, розглянута динаміка рівня продуктивності праці в сільському господарстві та причини його низького рівня свідчать про значні резерви для її підвищення. Саме тому, доцільно агровиробникам, на практиці, шукати резерви продуктивності праці на сільськогосподарських підприємствах. Такими резервами можуть бути: оновлення матеріально-технічної бази підприємства, механізація трудомістких процесів виробництва, впровадження енергозберігаючих технологій, удосконалення технології виробництва, підвищення кваліфікаційного рівня працівників, ліквідація «текучості» кадрів шляхом поліпшення умов праці та матеріального стимулювання працівників, тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Trend Economy. Показники світового розвитку – Електронний ресурс – Режим доступу: <https://trendeconomy.ru/data/wdi>
2. Бабіч М.М., Загребаленко Ю.Ю. Продуктивність праці в сільському господарстві як фактор забезпечення продовольчої безпеки // *Агросвіт* – 2016, № 13-14 – с.24-29.
3. Богиня Д. // *Основи економіки праці: навч. посіб.* / Д. П. Богиня, О. Л. Грішнова. – 3-тє вид. – К.: Знання-Прес, 2002. — 387с.
4. Бондаревська К.В. Ефективність використання персоналу аграрних підприємств: Монографія. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2012. – 165 с.
5. Буряк П. Ю. Економіка праці й соціально-трудова відносини : навч. посіб. / П. Ю. Буряк, Б. Л. Карпінський, М. І. Григорьєва. — К. : ЦУЛ, 2004. — 438с.
6. Васильєва О.О. Тенденції підвищення продуктивності праці в сільському господарстві// *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького* – 2014, Том 16 №3 (60), Частина 5 – с.3-11.
7. Вітвіцький В. В. Теоретичні аспекти визначення продуктивності аграрних підприємств / В. В. Вітвіцький, І. М. Беженар // *Економіка АПК*. - 2016. - № 7. - С. 26-34
8. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. – Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
9. Дієспєров В. С. Економіка сільськогосподарської праці / В. С. Дієспєров // *Економіка АПК*. - 2016. - № 6. - С. 110-117.
10. Ільчук М. М. Продуктивність праці в аграрному секторі економіки України – основний чинник його розвитку [Електронний ресурс] / М. М. Ільчук, І. А. Коновал, М. І. Дмитрук // *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. - 2018. - Вип. 284. - С. 7-16.
11. Мочерний С.В. Економічна теорія: навч. посіб – К: Видавничий центр «Академія», 2001. – 653с.
12. Музиченко С. А. Фактори зростання продуктивності праці в агропромисловому комплексі в Україні / С. А. Музиченко // *Формування ринкових відносин в Україні*. — 2008. — №4. — С. 112—116
13. Польова О. Л. Методологічні підходи до оцінки продуктивності праці у сільськогосподарських підприємствах [Електронний ресурс] / О. Л. Польова // *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. - 2016. - № 3. - С. 7-19.
14. *Праця України за 2010: статистичний збірник/ відп. за вип. Сенік І.В.*– Київ: Державна служба статистики України, 2011 – 324с.
15. *Праця України за 2012: статистичний збірник/ відп. за вип. Сенік І.В.*– Київ: Державна служба статистики України, 2013 – 321с.
16. *Праця України за 2014: статистичний збірник/ відп. за вип. Сенік І.В.*– Київ: Державна служба статистики України, 2015 – 280с.
17. *Сільське господарство України 2017: статистичний збірник/ за ред. Прокопенко О.М.*– Київ: Державна служба статистики України, 2018 – 245с.
18. Тимчасові методичні рекомендації розрахунку продуктивності праці в цілому в економіці та за видами економічної діяльності; затверджені Наказом Міністерства економіки України від 26.12.2008 р. № 916 – Електронний ресурс – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0916665-08>
19. Югай А.М. Економічні відносини і мотивація праці в сільському господарстві / А. М. Югай. – М. : Вид. МСХА, 2001. – 582 с.